

DEVESCOVI BALÁZS

Vörösmarty késői apokaliptikája és későbbi hasznosítása

„A kétségbeesés vulkanikus kitörésének tanúi vagyunk, a költő gondolatban előttünk éli át az emberi élet minden szörnyűségét, míg végül e rémteli sötétből felbukkan a béke...”

(Komlós Aladár)¹

Jonathan Bate 2000-ben megjelent *The Song of the Earth* című kötete az angol irodalom egyik első ökológiai olvasója, és egyben az ökokritika egyik mesterpéldája. A borító ismertetője szerint a könyv egyrészt „a természettől való növekvő elidegenedésünkről szól, másrészt viszont briliáns elmélkedés arról, hogy az író mennyire képes visszahozni minket a földre, az otthonunkba”.² Például a negyedik fejezet Keats *Az őszhöz* című versével foglalkozik, bemutatja, hogy az élőlények milyen sokszínűségét látjuk a szövegben, tulajdonképpen azért, hogy közelebb kerüljön az olvasó a Földhöz, érzékennyé váljon a természet szépségei iránt. Nyilván nem véletlen, hogy Bate ezen írása a *Ligetben* jelent meg magyarul, és az is beszédes, hogy a 2005. májusi számban olvasható Orosz Kata- és Szabó Máté-fordítás címe *Egy vers ökoszisztémája*. Számomra azonban nemcsak ezért lett maradandó a dolgozat, hanem azért is emlékszem rá az ezredfordulóhoz közeli olvasásom óta, mert Föld-középpontú elemzéséhez többek közt meteorológiai adatokra támaszkodik, irodalomtudományi és természettudományi ismeretek együttes hasznosításával műveli az ökokritikát. A könyv negyedik fejezetének a címe ugyanis *Major Weather*:³ talán legfőbb törekvése, hogy az ökológiai válságról olvasók számára a romantika idejében született vers érvényes olvasatát adja, és ez éppen az időjárás az ember életében való meghatározó voltának megértését jelenti. *Az őszhöz* az 'ecocide'⁴ időszakában releváns, élő olvasatához Bate javaslatában „annak a tudásával kell kezdenünk, hogy nincs más választásunk, mint együtt élni az időjárással”.⁵ Az értelmezés annak a rögzítésével kezdődik, hogy a szöveg keletkezésekor gyönyörű és meleg volt az ősz: „1819. augusztus 7. és szeptember 22. között 47 napból 38-on tiszta és napos idő volt; a szeptember 15. és 22. közötti héten a hőmérséklet 15-16 Celsius fok körül mozgott, míg a korábbi három évben a megfelelő héten átlagban csak 10-11 Celsius fokot mértek”.⁶ Keats versére azonban Bate Byron a *Sötétség* című költeményével analógiásan tér át, szerinte ennek a szövegnek a kulcskontextusát a keletkezési időpontja időjárása, 1816 júliusának a meteorológiai jelentései adják.

A *Major Weather* fejezet tehát Byron *Darkness* című verse kezdő soraival indul, majd Bate indulásként arról mesél, hogy az 1980-as évek elején találkozott először a költeménnyel, méghozzá a Brit Munkáspárt akkori vezetője, Michael Foot révén, aki a hidegháború vége felé, a nukleáris leszerelést sürgetendő, a nukleáris tél elkövetkezhetőségétől óvando idézte a *Darkness* záró sorait, „Byront profétának üdvözölve, aki előre sejtette, hogy a háború végső soron globális télhez vezet”. Bate azt mondja, a romantikus énje felemelkedett Foot futurisztikus olvasatától, irodalomtudós énje azonban jóval szkeptikusabb volt: „a költemény valójában nem szólhat a nukleáris háborúról”. Második közelítésként az Oxford kiadásában 1986-ban megjelent Byron összes költeménye jegyzetanyagát hozza fel Bate, amiben a szöveg lehetséges irodalmi forrásainak egész katalógusát adják (például *Az elveszett ember* – egy névtelen fordítását 1806-ban adták ki Cousin de Grainville francia regényének, a *Biblia* különböző apokaliptikus sorai, Burnet *Sacred Theory of the Earth* című munkája, a felvilágosodás tudományának különböző közhelyei, Lucretius *De rerum natura*-ja). Bate-nek azonban ezzel a gazdag listával is gondja van: a politikus a jövőbe vitte a költeményt – az irodalomtudomány a múltba zárta, miközben egyik sem felelt arra „a nyilvánvaló kérdésre: mi vitte Byront arra, hogy verset írjon a napfény kihalásáról 1816 nyarán, és mi juthatott az olvasói eszébe, amikor

az év későbbi szakaszában megjelent a költemény”? A jövő és a múlt után Bate a vers jelenére fókuszál, az Oxford-kiadásra hivatkozva rögzíti, hogy a keletkezési időszak öt hétre szűkíthető, 1816. július 21. és augusztus 25. közé, és úgy véli: „a kulcs, amely kinyitja a vers mögötti impulzust, megtalálható egy látszólag lényegtelen megjegyzésében Byron Samuel Rogersnek címzett levelében, melyet 1816. július 29-én datált: »mostanában hülye szítalások – ködök – esők – és állandó sűrűségben volt részünk – hogy azt hinné az ember, Castlereagh kezében vannak a Mennyek országának külügyei is.« A Genfi-tó környékén nyáron az idő állandóan változékony, de 1816-ban Byron különösen kellemetlennek érezte.”⁷ Bate ezek után elmondja, hogy „Svájcban 1816-ban áprilistól szeptemberig 183 naphól 130 napon esett az eső, júliusban az átlaghőmérséklet döbbenetes 2,7 Celsius fokkal volt alacsonyabb, mint 1807 és 1824 között bármikor abban a hónapban”. „Byron didergett Genévában, akárcsak az olvasói Londonban” – folytatja, és hosszan leírja meteorológiai adatokkal a kegyetlen ottani időjárást: „Londonban 1816 júliusában tizennyolc napon esett az eső, és csak egyetlen napon érte el a hőmérséklet a 21 fokot; az előző év ugyanezen időszakában 19 napon volt 21 foknál magasabb a hőmérséklet, és csupán háromszor esett. 21 fok augusztusban csak kétszer fordult elő, miközben egy évvel korábban tizenháromszor. 1816. szeptember 1-jén délben Londonban a hőmérséklet 8 fok volt, az átlagos déli hőmérséklet az előző szeptemberben 17 Celsius fok volt.” Bate végül tágítja a horizontot:

A minta ugyanez volt egész Európában és az Egyesült Államokban. Olvassa el a meteorológiai jelentéseket, és azt találja, hogy 1816 volt a valaha feljegyzett legrosszabb nyár, sőt, gyakran így ismert: „a nyár nélküli esztendő”. A rossz idő silány termést hozott. Svájc példájával folytatva: az éves betakarítást a gazdaságtörténészek egytől hatig terjedő skálán értékelték a terméshozam szerint. 1816 a legalsó, egyes értéket kapta. A rossz termés következtében létfenntartási válság alakult ki, amelyet heves áringadozások, alapvető élelmiszerhiány és az ezzel együtt járó közzavarok jellemeztek.⁸

A rossz idő magyarázatát és a fejezet a *Sötétséggel* foglalkozó részének zárását előbb a Liget-beli magyar átültetésben hozom:

A Tambora vulkán 1815-ös kitörése Indonéziában mintegy 80 000 ember halálát okozta a Sumbawa és Lombok szigeteken. Ez volt a legnagyobb vulkánkitörés 1500 óta. A sztratoszférába került hamu csökkentette az atmoszféra átlátszóságát, megszürtte a napfényt, és így jelentősen esett a felszíni hőmérséklet. A katasztrófa hatása három évig tartott, s egész bolygónkon negatívan befolyásolta a szerves életformák növekedési teljesítményét. 1816-tól a rossz gabonahozam Európa-szerte éhezéshez, majd zendülésekhez vezetett. A kedvező termésátlagok csupán 1819-re tértek vissza. Byron verse sötét színekkel festi meg a történelmi pillanatot: a háború rövid időre szünetel, amíg az emberiség megpróbál összefogni a könyörtelen időjárás ellen. Aztán a napfény hiánya miatt elterjedő éhínség újabb, ezúttal globális háborúhoz vezet. A világméretű küzdelemben végül kipusztul az emberiség. Ha ma olvassuk a *Sötétséget*, Byront akár az ökocídium prófétájának is tarthatjuk.⁹

A kötetbeli záró mondatai Bate dolgozatának így szólnak a *Sötétség* kapcsán:

A vers épp annyira jelenkori, mint amennyire apokaliptikus. 1816-ban a vers bármely olvasójának az elsődleges jelentés bizonyára nem Lucretius vagy de Grainville *Az utolsó ember* című regénye volt, hanem a nap nélküli nyár, amin épp keresztülmertek, és az éhínség, amit ez magával hozott. Azonban bármennyire kortárs is volt, a vers profetikus is marad: milyen messzinek látszik most a hidegháború nukleáris rossz előérzete, milyen közel van az évszakok nélküli, gyógynövények, fák nélküli világ, a folyók, tavak és óceánok néma víziója. Amikor Michael Foot olvasta a *Sötétséget*, a hidegháború kölcsönösen biztosított le szerelése volt a fejében. Amikor mi most olvassuk a *Sötétséget*, Byront akár az 'ecocide' prófétájának is tarthatjuk.¹⁰

Talán nem minden olvasó számára ismert az 1816-os „nyár nélküli esztendő” és az ezt okozó Indonéz Tambora vulkán kitörése. A lényegét az imént láttuk. Részletesebben magyarul például Karátson Dávid a *Földgömb 2015. június–júliusi számában* írt *Apokalipszis 1815/1816* címmel tudomány-népszerűsítő, képekkel illusztrált dolgozatot a témáról. Az indonéz szigetvilág keleti felén, a Flores-tengerrel körülvett Sumbawa szigetén található

Tambora, ez az egykor 4000 m körüli, ma viszont csak 2800 m-es tűzhányó nem tartozik a leggyakrabban működő vulkánok közé. Ám [...] ha néhanapján megrázza magát, akkor azt elemi erővel teszi. Így történt 1815-ben is, amikor a vulkán több mint 1000 év szunnyadás és néhány év ébredés után, április 5-én hatalmas, vagy 30 kilométer magasba csapó robbanással lépett működésbe. Az ún. pliniusi kitörési felhőből messze szóródott a horzsakő, a hamu, ami a pár tízezres lélekszámú sziget településeit már ekkor vastagon belephette.

Majd

néhány nap látszólag lecsendesedett aktivitás után, április 10-én az esti órákban megrázta magát a vulkán, és irtózatos méretű kitörésre került sor. Ezúttal 43 kilométer magasba csapott fel a pliniusi felhő, sok óra hosszat tartó, hatalmas tömegű hamu- és horzsakőszórással; ráadásul a felhő egyre kevésbé bírta el saját súlyát, szélein össze-összeroskadt, és ilyenkor hamuval terhelt, magas hőmérsékletű izzó felhők zúdultak le minden irányba. Míg a hamuszórás „csak” betemette a szigetet – akár többméteres vastagságban –, addig a forró gázok minden élőlényt pillanatok alatt elpusztítottak, megégettek. A kitörési felhőből pedig még 500 kilométer távolságban is 20 centi vastag hamu halmozódott fel.¹¹

Karátson szerint már a lokális károk „is az emberiség legpusztítóbb vulkánkatasztrófájává tennék a Tamborát, de amiért valóban nem túlzás igazi apokalipsziszról beszélni, az a Föld gyakorlatilag egészére kiterjedő, globális éghajlat-módosító hatása volt”.¹² Ezzel kapcsolatban azonban érdemes egy korábbi dolgozatot, Soós István a *História 2010. 4. számában* megjelent, a *„Nyár nélküli esztendő” 1816-ban. A Tambora vulkán kitörésének következménye* című munkáját segítségül hívni. Soós bevezető összefoglalása szerint az „utókor 1816 hűvös és rendkívül csapadékos nyári időjárásáért az indonéziai Tambora vulkán 1815. évi kitörését és a vulkáni hamunak a Föld északi féltekéjén történt elterjedését tette »felelőssé«. 1816, amely »nyár nélküli esztendő«-ként vonult be a történelembe, különösen Észak-Amerika keleti partvidéki államait, Kanada keleti területeit, továbbá Nyugat-, Délnyugat-, illetve Közép-Európát érintette.” A részletekbe jobban belemenve Soós *A vulkánkitörés nyomán: eső, hó, áradás, fagy* alcím alatt azt írja, a

Tambora kitörése már 1815 nyarától kezdve világszerte éreztette hatását. Az év nyarán hatalmas esőzések voltak, nyomokban áradások keletkeztek. A hőmérséklet visszaesett, a mezőgazdasági növények többsége többhetes késéssel ért be. A hideg idő pedig korán, már október közepén beköszöntött. A tél az előző esztendőkéhez képest igen zord volt. A kén-tartalmú aeroszolnak tulajdonítható az 1816-ban Észak-Amerikában és Európában, de a Kárpát-medencében is tapasztalt „száraz köd” jelensége.¹³

Majd elsőként Észak-Amerikára, másodikként pedig Európára fókuszál. Amerikát mellőzve csupán az Európára vonatkozó, Bate dolgozatából ismerős helyzetet mutató mondatokat idézem:

Nyugat- és Közép-Európában az amerikaihoz hasonló szélsőséges időjárás uralkodott 1815–1816-ban. Számos helyen, de különösen Svájc középső és keleti területein, Dél- és Délnyugat-Németországban (Baden, Württemberg, Bajorország), az ausztriai Tiroiban és Voralbergben szenvedték meg a hűvös és rendkívül csapadékos időjárást, a gyakori áradásokat. Az elvetett gabonának mindössze egyharmadát tudták betakarítani. Svájcban a hegyi kaszálókon a széna a vízben ázott el, az állatokat nem volt mivel etetni.¹⁴

Aki figyelt, az kiszúrhatta, a „nyár nélküli esztendő” szerkezet Soós 2010-es dolgozatát megelőzően Bate 2000-es könyvében is már szerepelt. Ha manapság valaki erre rákeres, az eddig elmondottak korrekt összefoglalását azonnal megkapja, például az angol Wikipedia is hibátlanul hozza. Szó sincs azonban arról, hogy ezt ilyen formában mindig is tudni lehetett. Harangi Szabolcs is írt a bicentenáriumon egy dolgozatot *Egy vulkán, amely megrengette a világot – 200 éve tört ki a Tambora* címmel a Magyar Tudomány 2015/7-es számában. Ő tudománytörténeti szempontú közelítést is nyújt, előbb az akkori laikus véleményt, majd egy tudományos magyarázatot hoz a jelenségre: „A hirtelen zorddá vált időjárás okát a legtöbben egyszerűen istencsapásnak tartották, tudományos magyarázat minderre akkor nem volt. Néhány tudós, mint például Ernst Chladni, arra gyanakodott, hogy nagy tömegű jég vált le a sarki területről, és sodródott dél felé, az állandó nyugatias szelek pedig innen hideget és jelentős csapadékot szállítottak Európa felé.” A laikus magyarázattal természetesen nem foglalkozik, a tudományos hibájának azonban megadja az okát: „Akkor még nem alakult ki a meteorológia tudománya, míg a csillagászati megfigyeléseknek már volt hagyományuk. Nem meglepő, hogy erősebb volt az a vélemény, miszerint napfolttevékenység okozhatta a furcsa klimatikus viszonyokat. Akkor senki sem gondolt arra, hogy az ok egy távoli tűzhányó kitörése volt, Európától vagy tízezer kilométerre.” A tudományos fordulat csupán a 19. század vége felé, a 20. század elején következett be Harangi szerint: „csak a Krakatau 1883-as, majd az alaszakai Novarupta 1912-es kitörése után merült fel először, mégpedig William Jackson Humphreys fizikus volt az, aki 1913 júniusában azt fejtegette, hogy a vulkánkitörések során a légkörbe jutó hamuszemcsék »inverz üvegházhatást« fejtenek ki, és lehűlést okoznak. Ezzel magyarázta az eljegesedés okát is, és elsőként vetette fel, hogy a Tambora 1815-ös kitörése járulhatott hozzá az 1810-es évek második felében tapasztalt, a korábbiaknál is hidegebb és csapadékosabb időjáráshoz.” Majd végül több mint félszáz évvel később, az 1970-es években Hubert Lamb elemzése révén sikerült a vulkanológiának pontosabban megértenie a tűzhányók kitörésének éghajlat-befolyásoló hatását, és csupán a 20. század vége felé és épp a jelen időkben láttuk meg a folyamatokat alaposabban – a mexikói El Chichon vulkán 1982-es kitörése megfigyelésével, aztán a Fülöp-szigeteki Pinatubo 1991-es kitörésének műholdas dokumentálásával. Harangi szerint tehát az ezredforduló táján „indult el a vulkánkitörések klimatikus hatásának robbanásszerű kutatása, ami jelenleg is a tudományos vizsgálatok frontvonalában van”. És ezekben a vizsgálatokban „egyre nagyobb szerepet kap mint kiemelt esettanulmány a Tambora kétszáz évvel ezelőtti kitörése és annak a globális éghajlatra kifejtett hatása. 2015. április 7–10. között vulkanológusok, éghajlatkutatók, történelmi környezettannal foglalkozó szakemberek gyűltek össze a svájci Bernben, hogy a hatalmas kitörés 200. évfordulója alkalmából összegezzék az ismereteket.”¹⁵

A tudománytörténet mellett legalább ennyire izgalmas a „nyár nélküli esztendő” társadalmi és kulturális hatásainak számbevétele. Az angol Wikipedia-szócikk tudományos munkákra való hivatkozásokkal derekas listát ad a Tambora kitörésének társadalmi és kulturális hatásairól. A szócikk a színekben és a festészetben érzékelhető hatással kezdi a felsorolást:

A légkör magas tefraszintje miatt a kitörés után néhány évig köd ült az égen, valamint gazdag vörös árnyalatok jelentek meg a naplementében (ez a vulkánkitörések után gyakori). A Tambora kitörésének ideje, illetve az az előtti években készült festmények azt erősítik meg, hogy korábban nem jelentek meg ennyire feltűnő vörös színek. [...] A képek témái megváltoztak: a reményteljes, könnyed délutánoktól a vallásosság, az ipar, illetve az elmúlás jegyei jelentek meg. A romantika stílusa volt a képek ihletője, ezért a képek nagyon valószínűek voltak a megfestett jelenetekhez, és így valóságos „pillanatfelvételeket” alkottak a kitörést megelőző és az azt követő évekről. Caspar David Friedrich *A szerzetes a tenger mellett* (kb. 1808–1810) és *Két ember a tenger mellett* (1817) remek példái ennek a hangulatváltásnak.

Egy 2007-es tanulmány, amely az 1500 és 1900 közötti jelentős vulkáni események idején készült festményeket elemezte, összefüggést talált a képekhez felhasznált vörös mennyisége és a vulkáni tevékenység között. A légkör magas tefraszintje szokatlanul látványos naplementékhez vezetett ebben az időszakban, ezt tükrözik J. M. W. Turner festményei is.¹⁶

A festészetiek mellett három társadalmi hatást említ a szócikk, a két amerikai nálunk kevésbé ismert, a német feltaláló, Karl Drais a lovak etetésére szolgáló zabhiány által inspirált velocipéd találmányáról viszont magyarul is számos helyen olvashatunk. Végül a vulkánkitörés hatására keletkezett három irodalmi példát említ a szócikk. Byron tudniillik ezen a nyáron a Genfi-tónál nem egyedül, hanem többek közt Mary Shelleyvel és John William Polidorival mulatott. A legismertebb példa, hogy Mary Shelley ekkor írta a *Frankenstein, avagy a modern Prometheus* című rémregényét, Polidoritól pedig *A vámpír* történetét eredeztetik innen. Bár a szócikk nem hivatkozza sem Jonathan Bate, sem más dolgozatát, de a harmadik ihletett irodalmi mű nem más, mint a *Sötétség*, hiszen a „vers képanyaga élesen hasonlít a Nyár nélküli év körülményeihez”.¹⁷

•

Miután visszaértünk Byronhoz és a *Darkness*hez, végre átkanyarodhatunk Vörösmarty Mihály kései apokaliptikájához és ennek későbbi hasznosításához. „Bizonyos szövegek készségesebben válaszolnak az ökokritikai olvasatra, mint mások”¹⁸ – írja tézisformájú *Ecocriticism: What Is It Good For?* című, szintén 2000-ben megjelent munkájában Robert Kern, majd Lawrence Buell 1995-ös *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture* monográfiája bevezetőjét idézi: „a környezet megjelenítése »nyomokban fellelhető a legtöbb szövegben, de igazán csak néhány írásban kap központi szerepet«”.¹⁹ Fájdalom, a nagy romantikus magyar költő versei inkább a kevésbé készségesen válaszolókhöz tartoznak. Tájéleírást az általános műveltség birtokában alig tudunk Vörösmartytól felemlíteni, a *pictura–sententia* poétikai hagyományokat sem látszik követni költészetében, ráadásul van, hogy a szöveg keletkezési időpontja sem tudható: Vörösmarty költeményei kevésbé látszanak „klasszikus ökokritikai” olvasatra alkalmasnak. Kivételként a *Pusztá csárda* és a *Madárhangok* című verseket érdemes megemlíteni – lévén ezek szinte kínálják magukat „hagyományos ökokritikai” vizsgálatra.²⁰

Mégis: észlelhetünk Byron és Vörösmarty sorai között párhuzamot. A *Darkness*ben és *A vén cigány*ban apokaliptikus látomásos sorokat és képeket kapunk, ezek tekinthetők profetikusként, mászt olvashattak ki belőlük saját kortársaik, mint amit az utókor lát meg bennük, egyaránt a múltban gyökerezők (biblikusak és mitikusak), irgalmatlanul jelenkoriak, ám egyben jövőt sejtetők.

Vörösmarty utolsó befejezett versében, a nyomtatásban a Pesti Napló 1855. június 28-i számában napvilágot látott *A vén cigány*ban a környezet megjelenítése nem kap központi szerepet, nyomokban azonban, és annál súlyosabb nyomokban fellelhető. A legfeltűnőbb, hogy a szöveg második és harmadik versszakában a bordal beszélője a megszólított vén cigányt arra buzdítja, zenéje a vad viharhoz legyen hasonlatos, legyen annyira szilaj és örületes, továbbá azt javasolja, a zengő zivatar-tól tanulja dalát, azonosuljon a környezeti elemmel. Szécsi Anita 2021-es *A Vörösmarty lírájában előforduló apokaliptikus képek 21. századi olvasata és ökokritikai vizsgálata* című szakdolgozatában mutatott rá, hogy a

természeti képek a második versszakból vannak jelen a szövegben, hasonlatok formájában és felszólító módú igék mellett [...] Egy romantikára jellemző körmondat által van kifejtve az, hogy miként cselekedjen a vers elején megszólított személy. Természetesen ez sem szó szerinti felszólítás, hiszen befolyásolhatatlan életfunkciók stimulálására buzdít. A harmadik strófa az, ahol az apokaliptikus látvány a befogadó elé tárul, természeti képekben itt sincs hiány. Megjelenik a *zengő zivatar* képe, amely *fákat tép ki és hajókat tördel, életet fojt*.²¹

Ismeretes, hogy a Nyugat nemzedéke, előbb Schöpflin Aladár, majd és főként Babits Mihály, továbbá mellettük Szerb Antal hozott fordulatot a vers értékelésében a Vörösmarty-kortárs befogadók, elsősorban Gyulai Pál értetlensége, érdektelensége után, Babits azonban 1911-es Nyugat-beli esszéje zárásában bár „szent örültségnek” látta a szöveget („Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örültség. Az örült látománya szent látomány.”²²), az örült, zavaros képek sorozatán kívül nem igazán érzékelt mást. Csetri Lajos 1975-ös, a költemény megszerkesztettségét hangsúlyozó elemzése után a Liget műhely szerzői, Levendel Júlia (kétszer is), Bíró Béla és Kállay Géza (szintén kétszer) magyarázták meg az örületben a rendszert (meglepő módon a környezetre

lényegileg nem fordítva figyelmet) 1991 és 2001 között.²³ Ökokritikai szempontból leginkább Mezősi Miklós az Et al. 2021-es, Az irodalom klímapolitikái című számában olvasható A vihar mint a filológia szolgálóleánya című tanulmánya értelmezte a verset, egyben Babits a vers „szent örület” gondolatába is rendszert vive.²⁴

A vers – ha jól olvasom Mezősit – egyrészt önmagában a megjelenő különösen szélsőséges vihar miatt érdekes, és teszem hozzá, a *Darkness*hez hasonlóan iszonyatosan profetikus: a 21. századi olvasó számára megjeleníti a klímaváltozásnak köszönhetően megszorodott szélsőséges időjárás jelenségeket, illetve alkalmas arra, hogy érzékenyvé tegyen humánökológiai problémák iránt. (Már Szegedy-Maszák Mihály is arról írt *Egy költemény változó megítélése* című, 2013-as tanulmánya második bekezdésében, hogy a vers természetesen mindig új olvasatban jelenik meg: „A vén cigány időről időre más és más olvasót teremtett magának, és ezzel együtt más képet rajzolt Vörösmarty Mihályról. E verset nem annyira terméknek (ergon) kell tekinteni, mint inkább a nyelv tevékenységének (energeia) eredményét kell látnunk benne. Képes átalakulni; értelmezését lezáratlannak lehet felfogni.”²⁵) Ezenkívül egy hallucinált hanghatásokkal rendelkező látomás megjelenésének köszönhetően valami új létrejöttét is tartalmazza (miként a „nyár nélküli esztendő” is segítette a továbbélést, hiszen a szólás szerint: ami nem öl meg, az erősebbé tesz).

A *vén cigány* „viharjelenete” (harmadik versszak) vízvázlat a költeményben: a cigány a „zengő zivatartól” „*tanulja a dalt*” (a költői én felszólítja, hogy a zivatartól *kell* tanulnia: „Tanulj dalt...”). A *zivatar után* – tehát amikor a költő már túl van a vihar – zenébe oltott – tapasztalatán, azaz költészetét *megmerítette a zivatar zengésében*, a zengő zivatarban, vagyis miután megkeresztelkedett az „ordító, síró, jajgató, bömbölő” viharban [...], tehát a cigány nótája felidézte zivatarban a költői én emberi hangokat, emberi érzésekre és indulatokra utaló hangokat hall („elfojtott sohajtás”, „zokogás”, „őrült lélek” stb.). A harmadik versszak „Tanulj dalt” kezdetű hatsoros mondata a rákövetkező négyesoros refrénnel („Húzd, [...] Húzd rá cigány”), majd a következő versszakban a versbeli beszélő a „Kié volt” kezdetű, hatsoros-sá torlódó kérdésével interpretálja, amit az előző versszakban hallott. A harmadik versszakban a „zengő zivatar” puszta természeti jelenséggént észlelődik; a negyedik versszak kezdő szava, a „Kié” antropomorfizálja az előző versszak viharának zengéséből kihallott hangokat, illetőleg a vihar „kitanulásának” tapasztalati tudásával fölfegyverezve, megnyílnak költője előtt a „mély és hallgatag vermek”. Az ötödik versszakban a „vihar” zúgása a mélyből feltároluló ősi, archaikus mítoszokra vet egy-egy fénypázmát. A hatodik versszak az ötödik egy bibliai-mitikus szálát sodorja tovább, és a bűnöktől a tengervíz („keserű lértsd: sós] levében”) általi megtisztulás nagy képéből egy új Noé bárkáját úsztatja elő.²⁶

Mezősi másik környezettel kapcsolatos fontos észrevétele a víz versben betöltött meghatározó szerepe, a viharjelenet közeli vizsgálatakor ír erről.

A harmadik versszakban még puszta természeti jelenség, a vihar (mint csapadék, azaz „zivatar”) a negyedik versszakra átértelmeződik, alig észrevehetően antropomorfizálódik, és a megidézett kataklizmában felbukkan az ember („Kié”, „Mi”, „Ki”). Az ötödik versszak már az emberi történelem mitikus lázadásait idézi fel, a hatodik versszakban a kamera „A vak csillagra” irányul. A „keserű levében” forgó, ama bizonyos keserű gyümölcstől bűnbeesett Föld a felülről érkező tisztító vihartól „tisztuljon meg”. Itt talán „a saját levében fő” kifejezés is megbújhat: („mérgeben fő”), és ezt a mérgezett helyet kell megtisztítani; a „tisztuljon meg” felszólító mód is a tisztulás elkerülhetetlenségére, szükségességére utal.

A szövegben középponti szerephez jutó víz mintegy végigfolyik a vers nagyobbik részét kitevő harmadik, negyedik és ötödik versszakon. A hatodik versszakban a Föld „keserű levével” a fentről érkező „tisztító vihar”, a „zengő zivatar” (implikáltan édes) vize áll szemben – az előbbi az utóbbi által megtisztulandóként. A hatodik versszak – „nyomoru föld / Hadd forogjon” – a negyedik strófa titokzatosan apokaliptikus képét evokálja: „mint malom a pokolban”, és az „annyi bűn [...] dühe” danteivá konkretizálja a képet: a költői logika itt adja meg a megoldást a „Tanulj dalt a zengő zivatartól” sorral induló „rejtvényre”: Mivégre kell oda az a vihar? „Mintha

újra hallanók...”: a tisztító vihar előhossa, evokálja azokat a nagy, dinamikus, turbulens mozgásokat – ha tetszik, emóciókat is –, amelyek újra-végigélése („mintha újra hallanánk”) *conditio sine qua non*-jává válnék az „új világot magába záró” Noé bárkája eljövételének.²⁷

Mezősi értelmezéséből ezen – talán szempontomból legfőbb – két pont mellett érdemes jelezni, mivel környezeti relevanciával is bír, hogy finoman bemutatja a tanulmány a költemény elsődlegesen látszó zeneisége (a zenész cigányhoz szólás) mellett *A vén cigányból* mélyebben „»kihallható« zenei megszerkesztettség”,²⁸ valamint a költemény és Vörösmarty *Lear király*-fordításának vihar-szövegekként való szerves kapcsolatát.²⁹

Bate Byron *Sötétségét* a szöveg keletkezési idejéhez is kötötte, és mivel *A vén cigány* esetében jól adatolt a szöveg alkotásának környezete, Vörösmarty viharát e szempontból is érdemes megneézni. Köztudomású, hogy a költő utolsó befejezett költeménye a krími háború környezetében helyezendő el. A vers a vihart követő 25. sora („Háboru van most a nagy világban”³⁰) Gyulai Pál először 1866-ban megjelent *Vörösmarty életrajza* dekódolása szerint a háború kezdetéhez kötendő: „*A Vén cigányt* az orosz–török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyuladott s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Költői szelleme, melyet honszeretet táplált, s hazafi-bánat emésztett, még egyszer erőteljesen nyilatkozik. Nemzetéhez többé nem szólhatva, önmagát szólítja meg, ő a vén cigány, a vénülő költő.”³¹

Például Vissy Károly *Meteorológia iskolájából* is tudható *Az 1900-as évek előtt* című fejezetből, hogy a krími háború a meteorológia fejlődésében kulcsfontosságot tölt be, az úgynevezett szinoptikus térképeket innentől használják az időjósáshoz (1816-hoz képest már nem istencsapásnak tartva a vihart).

Történelmi tény, hogy a krími háború során, 1854. november 14-re virradó éjszaka a Krím-félsziget mellett, a Balaklavai-öbölben néhány óra alatt elpusztult az egyesült angol–francia hadiflotta. A vereséget azonban nem a cári hadihajók mérték az angol–francia hajóhadra, hanem egy hirtelen érkezett, pusztító vihar. A nagy emberáldozattal és anyagi veszteséggel járó katasztrófát követően bizta meg a francia kormány Le Verrier csillagászt a következő feladattal: vizsgálja meg, hogy az akkor Európában és az észak-atlanti térségben már működő, mintegy 45 meteorológiai állomás adatainak előzetes ismeretében vajon következtetni lehetett volna a vihar közeledtére. A vizsgálat eredménye a várakozáson felüli meglepetést okozott. A katasztrófát megelőző napok megfigyelési adatainak térképre vitelével és elemzésével felismerhető és nyomon követhető volt az a ciklon, amelyhez a szóban forgó vihar kapcsolódott. Ez a felismerés teremtette meg a meteorológián belül egy új szakmai ág, az időjárás-előrejelzés tudományának, a szinoptikának az alapjait.³²

Szécsi Anitáé az adat: nálunk is észlelték ezt a vihart. A Vasárnapi Újság 1854. december 3-i száma a lap legvégén a *Tárogató* rovatban számolt be arról, hogy „[a]ma viharos éj [nov. 13–14. között], mely annyi kárt tett a Szevasztopol körül hadakozó felek hajóiban s másutt, Pesten is fölkereste áldozatát”. A szakdolgozat szemérmesen elhallgatja, hogy az áldozat nem más, mint a Botanikus Kert egy hatalmas növénye (és az őt védő üvegház). A lap 36. számában Fourchroya gigantea név alatt bemutatott egy négyöles virágszárú, másfél százados növényt – a „pesti fűvészkert ez egyetlen példányú óriás növényét kereste fel a vihar, összetörte a fölé épített melegítő üvegtornyot, reáfuvott esőt, havat, s reggel fagyva találták. Teljes kivirágzása után úgy is elérte volna az enyészet. S most meghalt, mielőtt meghalhatott volna! Sirját gyászoló tudósok vették körül.”³³ Szécsi természetesen a kézenfekvő következtetéssel folytatja: „Ha Gyulai elemzését követnénk, és azt feltételeznénk, hogy nagymértékben hatott a vers megírására a krími háború, akkor párhuzamot tudnánk levonni a versbéli vihar-kép [...] és a történelmi vihar között.”³⁴ Az egyik gond ezzel az, hogy a korabeli újsághír talán téves, legalábbis Timár Gábor geofizikus arra hívta fel a figyelmem, hogy Pest és Szevasztopol térben igen messze van egymástól, és időben sem stimmel a november közepén ott, a hó végén pedig itt észlelt vihar azonos volta, arról nem is beszélve, hogy nem szokott a Kárpát-medencébe délkelet felől ciklon érkezni. A Vasárnapi Újság december 3-i, a pesti viharról beszámoló száma előtt november 26-án a címlapon Szevasztopol képét közölték, alapos leírással a városról,

a második cikk címe *Krimi rajzolatok* volt, viharról azonban nem szóltak, a *Tárogató* rovatban pedig ezt írták az itteni időjárásról: „A hirtelen beköszöntött csípős hideget, már a mult hét végén lágyabb idő váltotta fel, mely folyvást tart különféle kiadásban, a ködöt permeteg, ezt egykét marék hó, ismét köd, megint egy kis fényes nap, váltogatják fel egymást.”³⁵ A másik, még nagyobb gondot Szécsi is sietve rögzíti: a költő a verset pár hónappal korábban írta. A kritikai kiadás jegyzetanyaga említi, hogy Gyulai „1854 őszét” is megjelölte keletkezési időként, ez alatt pontosabban azonban a nyár, nyár vége értendő, Baráth Ferenc visszaemlékezésére alapozva szűkebben „a vers keletkezésének valószínű idejét így 1854 nyarára, július–augusztusára tehetjük”.³⁶

Baráth a Vasárnapi Újság 1900. december 2-i tematikus Vörösmarty-számában közölt visszaemlékezésében a költemény keletkezési helyszínét is megadta. A költő „Egressy Galambos Sámuel vendége volt, ennek most is a család kezén lévő pusztáján, Szentkirályon, Laczháza mellett. Az ebéd melletti beszélgetés közben jelen levő barátai gyöngéden unszolták a költőt, hogy írjon már valamit, hiszen az ilyen szomorú időkben van a legnagyobb szüksége a nemzetnek nagy költői vigasztalására. Vörösmarty mindjárt az ebéd után egy oldalsóba vonult, s ott megírta a *Vén cigány* három első versszakát, melyet később otthon fejezett be.”³⁷

Réthy Antal *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig* című gyűjteménye révén történetesen Szentkirályhoz nem messze, Dabasról rendelkezünk 1854-ből időjárási megfigyeléssel (ez inkább véletlen szerencse: szórványosak az adatok időszak és hely tekintetében is). Dabason 1821 és 1850 között állandó megfigyelőhely működött:

Zlinszky László, Pest vármegye egykori főmérnöke és ügyi főigazgatója (szül. 1801) időjárási feljegyzéseit 1821-től haláláig, 1862. december 11-éig rendszeresen vezette. A feljegyzés helye 1851. novemberéig Dabas község (Pest megye), 1855-ig Gödöllő és részben Pest, 1856-tól pedig a Dabas melletti Ordasháza. E feljegyzések eléggé részletes tartalmuknál fogva rendkívül becsesek, mert hiszen hazánkban 1861 előtt rendszeres meteorológia feljegyzések[et] csak a Budai Várban, illetőleg a Gellért-hegyen elhelyezett Csillagdában vezettek, azonban itt is csak 1849-ig (1780-tól). 1850 és 1861 között Pest-Buda több helyén, de rendszertelenül folytak az észlelések; Zlinszky feljegyzései tehát részben pótolják, részben alátámasztják az észleléseket³⁸

– olvashatjuk Réthlynél. Zlinszky László feljegyzése révén tudunk 1854 nyarán viharról: Dabason 1854. „július 1-től 11-éig nagy melegek. 11-én szörnyű szél támadt, nagy eső, jéggel, dörgéssel. Ez után végig száraz meleg. Augustus. Egészen rendkívüli, 15-én kivéve nem esett. Szél minden nap. Estvők és éjjelek annyira hidegek, hogy mindég téli kaputot kellett fel öltetni.”³⁹

Nagy öröm, hogy adatolva tudunk erről az 1854. július 11-i Dabas környéki viharról, de lehet, hogy ez csak a megfelelő időpont miatt tartható a balaklavai viharnál jobban a vers ihletőjének. Talán a viharjelenet mögött nagyobb természeti jelenséget érdemes sejtenünk. Réthy Antal kötetének bevezetőjében Simon Antal a 19. századnak három legjelentősebb eseményét nevesíti, az elsőt 1816-ból, a másodikat 1838-ból, a harmadikat pedig 1863-ból. Vörösmarty a legutolsót, az 1863-as országos aszályt már nem élte meg, a két elsőt azonban igen. A nagy pesti árvízzel most nem foglalkozom, azonban úgy tartom, ahogy a mostani magyaroknak, akik 1980 táján vagy az előtt születtek, az 1987. január 17-i hóesés jelenti a valódi telet és havazást, gondolhatunk arra, hogy a körülbelül 1810 előtt született reformkori embereknek a vihar ab ovo 1816-ot jelentette (Vörösmartyról úgy tartjuk, 1800. december 1-én született, és december 3-án keresztelték).

Réthy kötetében a száraz tények tömegébe szinte irodalmi mértékű dramatizált feszültséget is képes volt beépíteni. A *XIX. században három kiemelkedő és igen jelentős kárt okozó, az egész magyar társadalom életét befolyásoló eseményt emelt ki* különös figyelemmel, az egyéb ingadozásokat, változásokat már kisebb súllyal vette figyelembe. Az *1816. évi téli országos hóvihar*, hosszan tartó szél és hideg szó szerint megtizedelte az állatállományt. A ridegen tartott juhokból, marhákból, sertésekből tízezer számra pusztultak el néhány nap alatt. Az utakon közlekedők több százan fagytak meg vagy tüntek el. A falvakban, városokban elfogyott az élelem, a tüzelő, a gyengébb háztetők beszakadtak a roppant mennyiségű

hó alatt. A házak között az ereszig érő hótorlaszok miatt nem lehetett közlekedni, az emberek lakásukat nem tudták elhagyni. E hatások emberek további százait pusztította ország-szerte. A rettenetes tél miatt rémület és tehetetlenség lett urrá az országban.⁴⁰

Némileg meglepő, de Simon Antal nem írja le a „nyár nélküli esztendő” kifejezést, sőt, 1816-nál csupán télről szól. Pedig Észak-Amerika és Nyugat-Európa mellett a Kárpát-medencének is kijutott a csapásokból („Érdekes módon a kontinens északkeleti, keleti területeit nem érintették az időjárási anomáliák. Svédországban, a lengyel területeken és Oroszország európai részein az évtizedek óta »szokásos« időjárás uralkodott” – írja Soós István a *Históriában*). 1815-től, a Tambora kitörése után meglepően hűvös, zivataros lett az idő. A kellemetlen őszt követte az iszonyatosan szigorú tél, és az 1816-os évet is „rendkívül sanyarúságos, csapásokkal teljes esztendőként” éltek meg az emberek. Soós Istvánt idézem:

Január 28-án egy mediterrán ciklon nyomult be a Kárpát-medencébe északi szél kíséretében, óriási havazást és rendkívül hideg időt okozva. A havazás a következő két napon át szünet nélkül folytatódott. Az iszonyú hideget valóságos „istencsapásként” emlegették még évtizedekkel később is. A február szintén „szenvedhetetlen” hideggel múlt el. Márciusban a folyton fújó nagy hideg szelek az őszi gabonavetéseket szinte teljesen kipusztították. Úgy-hogy az őszi árpát és búzát újra kellett vetni. A hónap végén pedig több helyen nagy havazásokkal visszatért a tél. Néhány helyen térdig érő hó esett. Ennek következtében az ország egyes területeit még áprilisban is hó borította. Amikor az idő enyhébbre fordult, a téli csapadék elolvadását követően árvizek keletkeztek, illetve hatalmas állóvizek alakultak ki (Békés, Külső-Szolnok, Jászság, Arad, Bihar).⁴¹

Ilyen tavasz után a

Kárpát-medencében jó három hetet kivéve 1816-ban egyáltalában nem volt nyár. A levegő „homályos, hűvös és szeles volt; annyira, hogy a' köpönyeget, mikor nem esett is, el lehetett szenvedni”. A nap sugarait is alig látták. Augusztus elejéig szinte mindennap esett az eső. Nem csoda, hogy az őszi és tavaszi búza nagyobb része az ország egyes részein elrothadt, betakaríthatatlan maradt. Ahol mégis beérett a búza, ott is alig lett több a termés, mint amennyit elvetettek. A „köd miatt” árpából és zabból is kevés termett. Csupán kukoricából volt elegendő.⁴²

Réthly Antal gyűjtéséből tucatnyi adatot lehetne hozni a borzalmas időszakok érzékeltetésére. Meg-elégszem a január végi északkelet-magyarországi orkán és egy nyári szélzivatáros jégvihar meg-idézésével. Sátoraljaújhelyen „Jan. 29 és 30-ik napján a' mi tájékunkon olyan szél dühösködött, a' milyenre nem emlékeznek még a' legöregebb emberek is. Ha ez orkán nem volt, úgy nékem az orkánról semmi conceptusom nints. Itt a' Református templom sindelyezetjét megszagatta, a' Plébánia tetejét, kéményeit, folyósóját le dütötte, egyszóval azt lakhatatlanná tette.”⁴³ A szélvihar persze nem lokális volt, Tiszaföldváron feljegyezték: „Azon pusztító orkánt, mely jan. 29., 30., 31. annyi házakat s egyéb épületeket megrontott; annyi embert és állatot hóval eltemetett; annyi milliomokra menő károkat tett, méltó volna szorosabban kinyomozni, s a hazával közölni, hogy annak menetele s kiterjedése előttünk ismeretes lenne.”⁴⁴ Július 11-én Ómoravica/Kossuthfalván Bács megyében „az egész Határon végig és keresztül rettenetesen órdító szélzivatarral kavarva olyan Jég-zápor zuzta széljel mindenünket, amivel birtunk, hogy ahoz hasonlót helységünknek legöregebb vénei is, amint állítják, nem tsak az, hogy nem láttak, hanem nem is hallottak soha. A' legkisebb Jegek, amelyek hullottak, a' gyermekek játszó márványához (golyó) a' nagyobbak hiteles megmérés szerint egy Ludtojáshoz hasonlítottak. Két asszonyt és négy gyermeket hoztak halva haza, akiket a' jég agyon vert, többeket pedig félholtan.”⁴⁵ „Július 12-én hajnali 2 és 3 óra között iszonyu orkán dühöngött Versecen, minő századok lefolyása alatt sem észlelhető. A természet szó szoros értelmében széttörte vala bilincseit. Mindenfelől szakadatlanul cikkáztak a' villámok, a' mennydörgés folytonos moraja alapjaiban rendítette meg a' legszilárdabb épületeket; a' zajt növelé az omladozó falak re- csegése és a' halálra ijedt emberek jajveszékése.”⁴⁶

Zárásul az 1816-os évhez és *A vén cigány* viharjelenetéhez az időjárás hazai kulturális hatásairól szeretnék szólni, mutatván, ha ezen év időjárását gyanítjuk Vörösmarty apokaliptikájában, a mű e tekintetben abszolút nem társtalan.

A Tambora kitörésének festészeti hatásával párhuzamba állítva Kisfaludy Károlyt kell felhozni. Soós István írása mellett csupán az illusztráló képek egyike Kisfaludy Károly *Éjjeli szélvész* című olajfestménye a „vihar a romantika festőinek gyakori és kedvelt témája” felirattal. Harangi Szabolcs dolgozatában azonban a festő két képét is hivatkozta, miszerint talán az 1816-os nyártalan orkánt hozó időjárás „ihlette Kisfaludy Károlyt az 1820-as évek elején festett *Éjjeli szélvész* és *Tengeri vész* műveinek sötét tónusú alkotásában”.⁴⁷

Kulturális hatásban a magyar irodalomból több példát is találhatunk. A Népszabadságban 1984. október 27-én Endrei Walter az utópiákról és az ellenutópiákról írt egy cikket (Orwell regényét nem említve). Az írás második részének *A Sötétség és a Tragédia* a címe. Az elején felhossa Shelley horrorregényét, elmeséli a *Frankenstein* nem szokványos keletkezési körülményeit, majd rögzíti, hogy Byron is ekkor írta a *Sötétséget*: „A *Sötétség* egy iszonyatos álom leírása, mely az emberiség pusztulását érzékelteti a kihűlő és eltűnő Nap nyomán: »Kihunyt a fényes Nap, s a csillagok ez örök térben vaksin tébolyogtak, útvészve, a fénytelen s a megfagyott Föld feketén ingott a holdtalan űrben« (Tótfalusi István ford.)”. Endrei eztán a „ma már tudjuk” jelzésével előadja a vulkánkitörést és a „nyár nélküli évet”, a következő bekezdésben pedig rákanyarodik Madách Imre 1861-es drámai költeményére:

Az emberiség e különös élményéhez – és alighanem Byron látomásához – fűződik hazai irodalmunk első nagyszabású utópiája: Az ember tragédiájának utolsó előtti három színe. Már a Fourier eszméitől idegen falanszter jelenetben megjósolja a Tudós, hogy „Négy ezredév után a Nap kihűl”, a következő színben vagyunk tanúi a világűr meghódítása hiú kísérletének, majd az eszkimóvilágban felködlik a byroni vízió: „A Nap mint véres sugártalan golyó áll ködfoszlányok közt” az Egyenlítő felett.⁴⁸

Legalább egy lírai mű is tudatosan számon tartja a „nyár nélküli esztendőt”: az erdélyi Papp Attila Zsolt 2018-as, *Az atlantisi villamos* című kötete egy egész ciklusára igaz ez. A verseskötet második ciklusa *A Villa Diodati-töredék* címet viseli. Márkus Béla a Kortárs 2020. novemberi számában írt kritikája szerint a „versek különböző helyzetű – hol tudósító, hol emlékező szerepű, hol monologizáló, hol dialógust kezdeményező – lírai alanyai a katasztrófa érzetétől sújtottan főként a művészet értelmén és hatásán tépelődnek. [...] A világtörténet krónikáiba bejegyzett história: Svájcban, a Genfi-tó partján, Cologny település Diadoti [sic] kastélyának nyaralni vágyó vendégeit – mintegy mellékesen, az angol romantika második nemzedékének olyan alkotóit, mint Byron, Shelley, Mary Shelley, Percy – ki sem engedi a szobájukból az örökös esőzés és a nappali sötétség.” Márkus elmondja a Tambora távoli kitörését mint okozóját a különös nyári időnek, és kiemeli a ciklus *Jég* című versét – a szöveg Byronként azonosítható beszélőjének anakronizmusára való figyelmeztetés nélkül –, amely „mint egy tudósítás ad számot erről: »a szél vulkáni pernyét hord / Indonéziából, ránk záródik / a Villa Diodati. Az ilyen // júniusokban, júliusokban / – a saját történeteink foglyaként – // féljük az Istent istentelenül. / Odakint havas eső, idebent / ülünk a kandalló körül, önnön / domesztikált kísérteteinkkel«.”⁴⁹

A „nyár nélküli esztendő” társadalmi és kulturális hatásai felsorolásánál elhallgattam az angol Wikipedia popkultúrából vett példáit, pedig főként az ezredfordulót követően dalokban, filmekben és regényekben kerül elő a példátlan év, mint a *Doctor Who The Haunting of Villa Diodati* című 2020-as epizódja. Az angol művek mellett büszkeségre adhat okot, hogy egy magyar népszerű történelmi lektúrben is szerepet kap ez az év. Fábián Janka a Libri által 2021-ben kiadott, *Az Anna-bál szerelmesei* című regénye 1816 májusában kezdődik, és húsz év eseményeit adja elő Füreden. Rögtön a szöveg első mondata az időjárást mutatja be: „Az égbolt ólomszürke kárpitján egyetlen napsugár sem hatolt át, sőt, még csak felhők sem látszottak rajta, amelyek legalább valami halvány reményt nyújtottak volna arra, hogy előbb-utóbb azért kibukkan mögülük a nap.”⁵⁰ A második bekezdés átfutja az előző ősztől a mostani tavaszig tartó időszakot, vázolja a mezőgazdaság rossz helyzetét, és Györöky Kálmán lányának a májusi hóesés okát firtató kérdésére adott válaszában – „Nos... nem tudom, mitől esik most a hó, és miért van ilyen hideg, de biztosan van rá valami természetes magya-

rázat”⁵¹ – egy jegyzet tájékoztat a Tambora kitöréséről és a klíma változásáról. Az I. fejezet 2. része júliusban játszódik, a szöveg többször is előhívja a „nyár nélküli esztendőt”. A narrátor később újra és újra rögzíti a szokatlanul kedvezőtlen időjárását: „A nap szinte sohasem sütött ki, az égre mintha valaki egy piszkosszürke függőnyt feszített volna fel, amin nem hatoltak át az éltető napsugarak. Folyton csípős szél fújt, dühödt viharok tomboltak, vagy éppen apró szemű, alattomos eső esett, amitől mindenhol mély, ragacsos sár borította az utakat.”⁵² A szereplők is tudatában vannak a globális klímaváltozásnak. Már az is különös, hogy számon tartják a januári nagy hóesést, mi több, még Bécsben is, azonban arról is tudnak újsághírekből, hogy Európa többi országában szintén cudar a nyár. Különösnek tartják a naplementéket is: „Valóságos színáradatot láthatunk, mintha valami gigantikus tűzijáték lenne esténként az égen... persze, már amikor nem takarja el vastag felhőzet ezt az esti látványosságot.”⁵³ Egészen valószínűtlen, hogy Györöky kocsisának az atya a világvégejós-lásra ellenpontozva racionális, tudományos magyarázattal felel: „Azt hiszem, fiam, hogy valami történetet a világban, tőlünk távol, amiről nem is tudunk, ám valamilyen módon mégis befolyásolja az életünket. Egy nagy katasztrófa következhetett be valahol, azért borítja be ez a hatalmas felhő az egész Földet.”⁵⁴ Ebben a részben ezek mellett többször brutális vihar széllel vagy jéggel csap le a hősökre (és a regényben 1827 júliusában Vörösmarty Mihály – az ország egyik ünnepelet fiatal költőjeként, „aki a *Zalán futása* című művével az előző évben széles körű népszerűséget és elismerést szerzett magának”⁵⁵ – felbukkan Füreden).

•

Persze, ha egy mai művelt személy Vörösmarty neve mellett a „vihar” szót látja, valószínűleg elsőre nem *A vén cigány* viharjelenetére gondol, hanem egy másik késői versre, az *Előszóra*. Ez a költemény a költő életében nem jelent meg, a kritikai kiadás Waldapfel Józsefet követve 1850–51 telére, télutójára datálja, legújabbán Milbacher Róbert kutatásai fényében azt kell mondanunk, pontosan nem tudjuk, mikor keletkezett a vers.⁵⁶ Így természetesen nem tudunk utánanézni semmilyen ihlető időjárási jelenségnek, csupán azt tudjuk megállapítani, hogy az *Előszóban* talán még *A vén cigány*-ban leírtnál is brutálisabb vihar, pontosabban vész jelenik meg (a tavasz, gyanítható nyár, tél, és ős hajszínnel invokált ős ciklikusság mellett ebben láthatunk környezeti elemeket). A vihar vagy vész (Tóth Dezső 1957-es Vörösmarty-monográfiája óta végképp deklaráltan „allegorikus-szimbolikus”⁵⁷) jelentését pedig az olvasó maga döntheti el. (Szegedy-Maszák Mihály elemzésében a vers világképe leírásában a megjelenő tragikum kapcsán azt írja summázatként: „az *Előszóban* Vörösmarty azt összegzi, amit korábban a nemzeti, egyéni és történeti lét tragikumáról kifejezett. A vers egyszerre szól 1849 magyar nemzeti pusztulásáról, a költői én teljes kilátástalanságáról és a történelem céltalanságáról.”⁵⁸)

A kortársak szinte egyáltalán nem tudtak az *Előszóról*. Gyulai Pál adta ki először az általa szerkesztett 1863–64-es Vörösmarty *Minden munkáiban*, és a jegyzetében ezt írta: „Hogy egy már elkészült vagy csak egy még elkészülendő műnek volt-e ez előhangja, nem tudhatni. Iratai közt nem találtam egyetlen egy kész nagyobb művet sem, csak egy pár kisebb költemény töredékét s egy-két nagyobb mű tervét, melyek közt az »Örök zsidó« a legkésőbbi. Lehet, hogy az *Előszót* az *Örök zsidó*-hoz írta.”⁵⁹ „A költeményt Gyulai életrajzában nem említi.”⁶⁰ – írja a kritikai kiadás jegyzetanyaga.

A kései verseket és így az *Előszót* a Nyugat, Schöpflin Aladár fedezte fel. Schöpflin 1908-ban *A két Vörösmarty* című írásában allegóriként olvasta a szöveget (szerinte „az *Előszó* a *Vén cigány* előszava”), Vörösmarty életének idejét látta allegorikusan bele. Szerinte a vers

hatása egyenesen borzalmas, ha mint a költő akkori lelki állapotának tükrét tekintjük. Akármennyire rá akarjuk húzni a romantika uniformisát fantasztikus képeire, Vörösmarty azelőtt is romantikus volt, de az ez [sic] egeket csapkodó hang nem a 40-es évek Vörösmartyjé. Aki ezt a verset írta, az egy meghasonlott lélek, egy beteg képzelet, amely már-már közel jár a téboly mesgyéihez. Ahogy a nagy nemzeti pusztulást symbolumokba foglalja, az már nem is fantasztikum, hanem rettentő rémlátomány. S a végén olyan elkeseredett, visszászás gúny van, olyan provokálása mindennek, amire valaha valamit tartott, olyan kholerikus kitörése a féktelen kínlódásnak, hogy az egész költemény úgy hangzik ki, mint egy rekedt

süvöltés. Vörösmarty, aki ki van kelve magából, akinek a végső kín feszítése alatt rikácsolásba fullad a hangja, aki ökölrel döngeti az eget!⁶¹

Kappanyos András *Egy romantikus főmű kései kanonizációja* című 2007-es elemzésében alaposan elmagyarázza a szöveg érthetlenségét: „A vers számos képi és logikai inkonzisztenciát, nehezen neutralizálható helyet, a kortársak szemében túlságosan »széles« üres helyet, nehéz kapcsolhatóságot tartalmaz.” Szerinte a tavaszi üdvre következő „vész kitörését logikailag semmi sem előzi meg”, és így „az allegória nagyon nehezen illeszthető a logika keretei közé: egy folyamatos, fáradtságos értékelhalmozó tevékenység (fejlődés) elér egy csúcspontot, és a várt beteljesülés helyett összeomlás, katasztrófa, a romboló erők elszabadulása következik”.⁶² Másrészt összerakja: a költemény egésze allegorikussága a magyar történelem felől hogy áll össze. A tavasz reformkort ad, „az építő folyamat szükségszerűen vezetett 1848-hoz, amikor elhangzott a szó, a szabadság, vagy specifikusabban a nemzeti önrendelkezés szava”. Ennek közvetlen következménye 1849, a világosi bukás, majd az aradi kivégzés: „a vész tombolása és az előző korszak békés építőmunkájának eltörlése, a Bach-korszak tele”.⁶³ Kappanyos továbbá Schöpflinhez hasonlóan Vörösmartyra is vonatkoztatja a szöveget, és ez azért is fontos, mert a költő végtelen magányosságáról szólva ő is egyéb művek kontextusába helyezi.

Ha tehát elfogadjuk dokumentumaspektusukat, Vörösmarty versei arról is tudósítanak, hogy szerzőjük tisztában van a helyzetével: túlélte saját korszakát, akár Lear király, s noha ő nem követett el tragikus vétséget, most éppúgy nincs helye a világban, mint Learnek. Nem véletlen, hogy az *Előszó* vész-képsora vagy *A vén cigány* jégverés-monológja retorikailag olyan közel áll a Lear király vihar-jelenetéhez (III. felvonás, 2. szín). Nem tudhatjuk, hogyan inspirálta egymást kölcsönösen Vörösmarty hangulata és Shakespeare (közben magyarra forduló) szövege, de Lear retorikája már a korszak *Emléklapra* címen ismert első versében is jelen van: „Elkárhozott lélekkel hasztalan / Kiáltozom be a nagy végtelent: / Miért én életem, az már dülva van.”⁶⁴

Vörösmarty kései apokaliptikája értékelésében Schöpflin után Babits Mihály tett nagy lépést. Babits ugyanis nem csupán 1911-ben foglalkozott a költővel (*Az ifjú Vörösmarty és A férfi Vörösmarty* című tanulmányaival a Nyugatban), hanem 1935-ben is Székesfehérvárott, ahol ünnepi beszédet tartott születésének 135. évfordulóján. A beszéd címe árulkodó: *A mai Vörösmarty*. Szónoklatában ugyanis elsődlegesen arra világított rá, a romantikus költő értékelése megváltozott az utóbbi években a világban történt változásoknak köszönhetően:

Ő magán viseli, régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes utolsó negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháborún és az emberiség minden válságán, amit mi, késő olvasók megértünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükéről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. Annak a költőnek arca volt ez, aki minden dolgok végére jutott, mindennek, ami emberi, megismerte igazi színét és értékét. A „vén cigány” arca, aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja, hogy a világ énekének refrénje: Nincsen remény!⁶⁵

Babits az első világháború fényében látta Vörösmartyt megváltozni (még ahhoz a Vörösmartyhoz képest is, aki „lázás és ragyogó dekadens, a csillagok és messzeségek szerelmese, a világ tarkaságának az a különös mártírja” volt, akivé éppen fiatal nyugatos szemeikkel büvölték), és bár a kései Vörösmarty-versekről szólt, éppen az *Előszót* nem idézte beszédében, nem állíthatjuk tehát, hogy a szöveg vésze direkt a nagy háború borzalmait jelentette számára (de azért eléggé úgy tűnik). Egy következő nemzedék szintén az ő életük iszonyatát és rémségeit érzékelt világosan az *Előszó* képeiből és soraiból. Az újhaldas Nemes Nagy Ágnes eredetileg rádióműsor-beszélgetésben fogalmazta meg verselemzéseit, amiket aztán 1988-ban *Szőke bikkfák* címmel a Diákkönyvtár sorozat-

ban adott ki. Az *Előszó* vész-képéről már elragadtatottan beszél, a vers végtelenbe való fokozása itt már szerinte elképesztő magasságokba ér, és bizony olvasatukban a költő apokaliptikájába a második világháborút vizionálták.

Vörösmarty látomásai [...] nem azért olyan kínzók és nagyok, mert [...] nagy fantáziából fakadnak [...], hanem mert nagy a hitelességi fokuk. [...] Micsoda kép például ez a Nyomor, amint óriási, támolygó alakja leroskad, és gyámoltalan fejét úgy fekteti egy kontinens elhamvadt, lebombázott romvárosaira, mint a hajléktalan egy égett szagú kőre! Micsoda jelző például ez a gyámoltalan! A mitologikusan öldöklő erőszak után hirtelen a gyöngeség, a szívszorító kiszolgáltatottság jelenik meg általa, s vele a költő részvéte, nem részvéte: részvétele a kiszolgáltatottak támolygó sorsában.⁶⁶

A verselemzés végén Nemes Nagy továbbá himnikusan arról beszél, hogy a művészet „egyszerűen minőségénél fogva mindig élni segít” („Aki másképp látja az irodalmat, vegyen szemüveget”), és ennek megfelelően meggyőződéssel jelenti ki, hogy az „*Előszó* pedig extra mértékben – talán nagyságánál fogva? – tartalmazza a túlélés vitaminjait”. Bezárólag elemzéséhez és a művészet tanításának aprócska alanyi bizonyítékaként bevallja, írói csoportjuk számára mit jelentett a vers: „az *Előszó* néhányunknak valósággal csoporthimnuszunk lett egy időben, együtt ülve elnémitott, ázott költők az ötvenes évek alagútjai mélyén”.⁶⁷

Martinkó András az 1975-ben megjelent *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig* tanulmánykötetben szereplő verselemzésében Nemes Nagyhoz hasonlóan lelkesen ír a szövegről. Az *Előszó* középső részét páratlan szépségű, döbbenetes vízióknak írja, ami egyrészt a romantikus festészet „jelenetező tablókban láttatását” idézi, másrészt előhossa a lázadó, drámai zeneműveket. („Ahogy itt »ordít a vész«, »mint egy veszetté bősziült szörnyeteg«, ahogy a népek átkozódnak a »csonthalmok közül«, abból kihallani Liszt és Berlioz, de legfőképp a »gesamtes Kunstwerk« titánjának, Wagnernak világot rázó muzsikáját is.”)⁶⁸ Fontosnak gondolom Martinkó két társművészetet behozó asszociációját, szövegelemző megjegyzései (mert „mindezt Vörösmarty persze a nyelvi művészetének eszközeivel végzi el”) azonban szintén fontosak, és Nemes Nagy észrevételeinél interpretálabbak:

Ami elsőnek szembeötlik ebben a nyelvi művészetben: a szavaknak bámulatos belső energiája, polárisan szélsőséges erőteljessége és kitágító tartalmi gazdagsága: a vésznek „vérfagyalag keze” van, „az *elsötétült* égnek arcain” a villámok „*vad fény*el” rajzolják az isteni haragot, a vész „*veszetté bősziült szörnyeteg*”, „*irtóztató* nyomában / *Szétszagatott* népeknek átkai” hangzanak... Az is megfigyelhető, hogy ezt az energiatöltetet – valódi romantikus módra – többnyire *jelzők* hordozzák, a nyelvi festészet eszközei. De a dráma szófaja az *ige*. Drámai tartalmú igék nélkül nincs dráma. De itt van: „A vész *kitört*”, lábai emberszívekben *dúlnak*, az élet *meghervadt*, „A szellemek világa *kialudt*”, az isteni haragot villámok *rajzolják*, „És folyton folyvást *ordított* a vész” stb.⁶⁹

Barta János az Irodalomtörténet 1950-es évfolyamában Vörösmarty patriotizmusáról írt az egész életművet áttekintve – váratlan, de ebben a dolgozatban került az *Előszó* allegóriája a nemzetinél tágabb perspektívába: „Vörösmarty mítoszalkotó képzelete hatalmas, kozmikus katasztrófa látomásává növeli meg a szabadságharcot: a kitört vihar egész világra szólt, nyomában üressé vált a föld. A költői képzelet, az arányok megnövelésével, az egyetemesség sugalmazásával már sejti, hogy az, ami történt, nemcsak magyar ügy volt, a bukás nem egyetlen nemzetet érintett.”⁷⁰ Szécsi Anita 2021-es szakdolgozatában Barta kiterjesztésére támaszkodva meri leírni véleményét, miszerint

a mű azért nem tudta aktualitását veszteni, mert örök érvényű, egyetemes motívumok vannak jelen benne, melyek minden környezetben más mondanivalóval hatnak. Az *Előszó*ban megjelenő végletekig fokozott természeti katasztrófa *A vén cigány*hoz hasonlóan egy hatalmas vihar képében az egész bolygón kiterjed. [...] a természet oldaláról megközelítve egy

mindenre kiterjedő természeti romlásnak lehetünk tanúi, amikor a versben a költő városokat és népeket említ.⁷¹

A vén cigány és a Sötétség között vont párhuzamok után átültethetőnek tűnnek Bate a *Darkness*-ről írt mondatai az *Előszóra* is. A vers épp annyira jelenkori, mint amennyire apokaliptikus. Továbbá bármennyire kortárs is volt, a költemény profetikus is marad: milyen messzinek látszanak a múlt nagy válságai, és milyen közel tűnik az évszakok nélküli, gyógynövények, fák nélküli világ, a folyók, tavak és óceánok néma víziója. Ha ma olvassuk az *Előszót*, Vörösmartyt akár az 'ecocide' prófétájának is tarthatjuk.

•

Babits Mihály az első világháború tapasztalataival a háta mögött 1935-ös beszédében „a mai Vörösmarty” arcát az utolsó hat év költeményeiben látta meg, a „szegény magyar költő” önarcképét a *[Fogytán van a napod...]* töredékben fedezte fel. Az utolsó hat év versei közé azonban becsempészett egy – a kritikai kiadás szerint – 1846. május előtti költeményt is, amelyben „hagyja a világot beszélni, és jól tudja hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*”⁷²

Ez az *Az emberek* című költemény, amit Gyulai 1863–64-es kiadása óta úgy tartunk számon, hogy Vörösmarty „az 1846-ki gallíciai lázadás benyomásai alatt írta”.⁷³ Babits nincs egyedül ennek a szövegnek az időben hátrébb rakásával. Levendel Júlia azt írja az 1991-ben megjelent *Liget*-könyvében, hiába tudta, hogy „1846 tavaszán, a galíciai események hatására született”, érzékei „valahogy későbbre tolták, a szabadságharc bukása utáni versek közé. Ilyen végletes keserűséggel-káromlással mintha nem szólhatott volna a reformkor idején.”⁷⁴ Levendel azonban esszéjében nem a szöveg refrénjét tartja a legkiemelkedőbbnek, hanem az utolsó, végkövetkeztetést nyújtó VII. szakasz első tagmondatát.

Az utolsónak választott Vörösmarty-költemény esetében az *Előszónál* is jobban recepciótörténetre szorítkozom, a vers egy nagyon speciális hatását prezentálom, amelyben az látszik, hogy az utolsó szakasz nyitó tagmondatában a Földet kizsákmányoló emberiség (az európai ember) jelenik meg (és pár egyéb sor is ebben a kontextusban hasznosult).

Levendel Júlia esszéje címének a záró versszak első tagmondatát választotta: *Az ember fáj a földnek*. Azt írja,

Az emberek a kegyetlen megvilágosodás verse; a történelem brutalitása a metszően éles fényben hirtelen törvényszerűnek látszik, s az ember beleborzong: nincsen remény. A római számokkal is elkülönített szakaszokban az idő, az ember-történet kavargog, bugyog – nagy korszakokat, nagy problémákat sűrítve. [...] A történelem halmozott igazságtalansága után a legnagyobb csalódást az okozza, hogy a felvilágosodott, a fausti ember ideája a valóságban másnak mutatkozik. „Ez az örült sár, ez istenarcu lény!” [...] A teljesség ígérete helyett a torzulat, a közöttesség-formátlanság létezik és pusztít. Magyarul ennél iszonyatosabbat nem írt le senki: „Az ember fáj a földnek.” [...] S hogy a fausti ember-ideál helyén talált valóságos, történelemben lökött ember, a lehetőségeit elszalasztó, föl sem ismerő európai ember jelenik meg – s fáj a földnek –, azt a két kulturális utalás is bizonyítja: a görög és a bibliai mítoszból választott.⁷⁵

Kovács Gábor ugyancsak a *Liget*-ben, a 2007. augusztusi számban *Frankensteintől a zölddekig: A modern kultúrkritika és a gép* című esszéjében Vörösmarty szavait használta jelöletlenül az ökológiai szemléletről és az azt negligáló emberi fajról írva, Levendel verselemző megjegyzéseihez egészen hasonló gondolatokat lefektetve:

A zöld világgép központi magja értelemszerűen az ökológiai szemlélet, amelynek egyik úttörője Lewis Mumford volt. Eszerint az élővilág alapvető jelensége az élő szervezetek egymásra utaltsága és összekapcsolódása élő rendszerekké, vagyis ökoszisztémákká. Azt kell legelőször megérteni – mondják –, hogy nincs külön élőlény és külön környezet; a kettő nem választható el egymástól. A környezet végső soron az a mód, ahogyan az élő

szervezetek összekapcsolódnak. A természet bonyolult és érzékeny visszacsatolások során újra és újra megújuló homeosztatisz rendszer. Ezek a visszacsatolások akadályozzák meg, hogy valamely faj az adott ökoszisztémában túlságosan elszaporodjék, és ezzel felborítsa annak finom egyensúlyát. Az emberi faj azért vált a bioszféra neuralgikus pontjává – az ember fáj a Földnek –, mert valamennyi faj közül ez az egyetlen, amely technológiája révén képes, hogy ne csak passzívan alkalmazkodjék környezetéhez, hanem aktívan át is alakítsa.⁷⁶

Lányi András pedig 2010-ben a L'Harmattanál megjelent, *Utak az ökofilozófiához* alcímű kötetének választotta Vörösmarty *Az ember fáj a földnek* szavait főcímmül.⁷⁷

Esszé- és társadalomtudományi szerzők munkái mellett Vörösmarty sorai egyszerű blog-bejegyzésben is hasznosultak. Arról nem tudok, hogy Vörösmarty bármelyik apokaliptikus szövege akár a hidegháború időszakában (ittthon ugyebár ekkor szabad politikai gyűlést nem is lehetett tartani),⁷⁸ akár manapság klímátüntetésen⁷⁹ előadásra került volna. Az *Útjelző* című, keresztény szellemiségűnek látszó ifjúsági online magazin 2022. január 20-i *Mit mond az Írás?* rovatbejegyzése azonban éppen ezt teszi. Prancz Zoltán az olvadozó Föld képével illusztrált bejegyzése első mondata versidézet, és a szerző és a verscím megjelölése („Az ember fáj a földnek” címmé van kiemelve, a kép látható alatta, eztán folytatódik a mondat) – a bejegyzésnél keresve sem lehetne találni Vörösmarty szavainak beszédesebb ráolvasását a jelen ökológiai kihívásokra.

Az 1846-ban, egy sok szempontból a mi napjainkhoz hasonló, radikális történésektől és változásoktól szabdalt korszak körülményei között született sorok lélegzetelállítóan tömör képekbe sűrített vízióját adják az emberiség egész történelmének és sorsa kilátásainak. Vagyis kilátások helyett inkább kilátástalanságot kell mondanunk, hiszen a komor üzenet a legkevésbé sem sugároz optimizmust, a refrén pedig egyenesen drámai erővel sulykolja: „Nincsen remény!”

– rögzíti az első bekezdés. A folytatás a vers részletes elemzése helyett annak a „természeti katasztrófáktól fenyegetett korunk szempontjából néhány rendkívül időszerű gondolatát” emeli ki és kommentálja. Az észrevett gondolatok: a föld kizsákmányolása, a túlnépesedés,⁸⁰ a társadalmi igazságtalanságok és az önző ember.

Kezdve mindjárt a címadóként választott sorral – „Az ember fáj a földnek” –: a föld, avagy a természeti erőforrások által eltartott, de ezzel visszaélő, a földet kizsákmányoló, sőt azt mintegy megsebző emberiség képét idézi elénk. A túlnépesedés problémája – ami Vörösmarty korában még fikció volt, s elsősorban Thomas Malthus angol közgazdász elméletéből táplálkozott – félreérthetetlenül jelenik meg mint a háborúk által megtizedelt, de a békeidő tüneményével helyesen élni mégis képtelen emberiség átka: „És hosszú béke van s az ember / Rémitő szapora, / Talán hogy a dögvésznek egyszer / Dicsőbb legyen tora”. A globális túlnépesedés ma már szinte közhely, mint ahogy a súlyos társadalmi igazságtalanságok megléte is tagadhatatlan, amelyeket minden technikai és kulturális fejlődés ellenére sem sikerült meghaladni: „Mi dús a föld, s emberkezek még / Dúsabbá teszik azt, / És mégis szerte dül az inség / S rút szolgaság nyomaszt. / Így kell-e lenni? vagy ha nem, / Mért oly idős e gyötrem? / Mi a kevés? erő vagy az erény? / Nincsen remény!” Vörösmarty nem hagy kétséget afelől, hogy a megannyi gyöttrő, paradox jelenségnek, amely háborúk, nyomor vagy akár ökológiai válság formájában jelenik meg, valójában közös, etikai eredete van: az önzés, azaz hogy páratlan szellemi képességeit az ember a szűk látókörű önérdékek szolgálatába állítja: „Istentelen frígy van közötted, / Ész és rossz akarat!” – olvassuk a 6. versszak felütésében, vagy az ugyanezt a versszakot lezáró, az ember teremtésének genezisbeli leírását parafrázáló sorokat is említhetnénk: a föld porából formált „istenarcú lény” „örült sárrá” történő visszaalakonyodását.

A rövid bejegyzés végül két költői kérdéssel zárul: Megjavul-e az emberiség? Próféta-e Vörösmarty Mihály?

De képes-e valaha megjobbulni az emberiség, ha úgy tetszik, észhez térni, tanulni gyászos múltjából? A költő a legkevésbé sem derülátó e tekintetben. Olyannyira nem, hogy az utolsó versszakot, amely az egész vers végső üzeneteként világosan tagadja ezt, még a komor refrén megduplázása is nyomatékosítja: „Az ember fáj a földnek; oly sok / Harc- s békeév után / A testvérgyűlölési átok / Virágzik homlokán; / S midőn azt hinnők, hogy tanul, / Nagyobb bünt forral álnokúl. / Az emberfaj sárkányfogvetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!” Vajon prófétának bizonyul-e Vörösmarty?⁸¹

JEGYZETEK

¹ KOMLÓS Aladár, *Vörösmarty Mihály, A vén cigány = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Gondolat, Budapest, 1975, 380–381.

² https://books.google.hu/books/about/The_Song_of_the_Earth.html?id=QYZmAAAAMAAJ&redir_esc=y (Az én fordításom – D. B.; a letöltés időpontja: 2023. május 30.)

³ A fordítók jelzik, hogy Bate szövegének idézett részlete a *Studies in Romanticism* 35/3, 1996. kiadványban jelent meg, *Együttélés az időjárással (Living with the Weather)* címen.

⁴ Nehéz lefordítani az 'ecocide' szót, talán jobb meghagyni eredetiben. Bate szövegében a Ligetben olvasható magyar változatában Orosz Kata és Szabó Máté egyszer 'ökocídium'-nak, máskor viszont 'globális felmelegedés'-nek fordítják. Az 1998-as Országgh László–Magay Tamás *Angol–magyar nagyszótárban* nem szerepel 'ecocide', és sem a Tolcsvai Nagy Gábor 2007-es *Idegen szavak szótárában*, sem a Láng István főszerkesztésében készült *Környezetvédelmi lexikonok* 1993-as első, majd 2002-es második, bővített kiadásában nem található 'ökocídium'. Majd látni fogjuk: viszont Sükösd Miklós egy 2003-as, médiával foglalkozó tanulmánya címében is szerepel. Az 'öko-' (gör.) előtagként 'élőlény v. élővilág és környezete közötti viszonytal való kapcsolat, környezet-' jelentésű; a '-cid' (lat.) utótagként 'ölő, pusztító (élőlény, anyag)' jelentésű. (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Idegen szavak szótára*, Osiris, Budapest, 2007, 761., 175.)

⁵ Jonathan BATE, *The Song of the Earth*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2000, 102. (Az én fordításom – D. B.)

⁶ Jonathan BATE, *Egy vers ökoszisztémája*, ford. OROSZ Kata, SZABÓ Máté, Liget, 2005/5, 83.

⁷ Jonathan BATE, *The Song of the Earth, i. m.*, 95–96. (Az én fordításom – D. B.)

⁸ *Uo.*, 96–97. (Az én fordításom – D. B.)

⁹ Jonathan BATE, *Egy vers ökoszisztémája, i. m.*, 82–83.

¹⁰ Jonathan BATE, *The Song of the Earth, i. m.*, 98. (Az én fordításom – D. B.)

¹¹ KARÁTSZON Dávid, *Apokalipszis, 1815/1816: 200 éve tört ki az indonéziai Tambora*, Földgömb, 2015. június–július, 57–58.

¹² *Uo.*, 60.

¹³ Soós István, „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban: A Tambora vulkán kitörésének következménye, *História*, 2010/4, 24.

¹⁴ *Uo.*, 25.

¹⁵ HARANGI Szabolcs, *Egy vulkán, amely megrengette a világot: 200 éve tört kis a Tambora*, Magyar Tudomány, 2015/7, 875–877.

¹⁶ *Year Without a Summer*, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Year_Without_a_Summer (Az én fordításom – D. B.; a letöltés ideje: 2023. május 24.)

¹⁷ *Uo.* (Az én fordításom – D. B.)

¹⁸ Robert KERN, *Ecocriticism: What Is It Good For?*, *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, Vol. 7, No. 1, Winter 2000, 11. (Magyarul: Robert KERN, *Mire jó az ökokritika?*, ford. OROSZ Kata, SZABÓ Máté, Liget, 2005/8, 90.)

¹⁹ Lawrence BUELL, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*, The Belknap Press, Cambridge, MA, 1995, 7.

²⁰ Itt érdemes az olvasó figyelmébe ajánlani a pannonhalmi főapátsági Szent Gellért Főiskola hallgatóinak doktori értekezései sorozat 22. füzeteként a Pannonhalmi Szemle kiadásában 1938-ban megjelent munkát: PADOS Ottokár, *Vörösmarty természetszemlélete*, k. n., Budapest, 1938.

²¹ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló apokaliptikus képek 21. századi olvasata és ökokritikai vizsgálata*, Szakdolgozat, ELTE BTK, 2021, 18–19.

²² BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, Nyugat, 1911/24, 1061.

²³ CSETRI Lajos, *A vén cigány (Elemzés)*, = „Ragyognak tettei...” *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvár, 1975. LEVENDEL Júlia, *Az ember fáj a földnek = Uő, Időzés*, Budapest, é. n. [1991], (Liget-könyvek). BÍRÓ Béla, *Vers-paradoxon*, Liget, 1996/12. KÁLLAY Géza, „örült lélek”: *Ismét A vén cigányról*, Liget, 1997/2. KÁLLAY Géza, *A pusztulás vízióinak nyelve Vörösmarty kései verseiben és Lear-fordításában*, Liget, 2001/3. LEVENDEL Júlia, „tán vendéghajat veszen”, Liget, 2001/3.

²⁴ *A vén cigány* recepciótörténetét a kritikai kiadás foglalta össze, Szegedy-Maszák Mihály *Egy költemény változó megítélése* című tanulmánya alaposabban tette ezt meg, noha különös módon a Liget-dolgozatok nem kerülnek nála említésre. A recepciótörténet újabb jelentős eleme *A tizenkét legszebb magyar vers A vén cigány* kötete

(Szegedy-Maszák dolgozata is itt jelent meg eredetileg, Mezősi Miklós tanulmánya korai változata ebben *Vonóból bot. „Zengő zivatar”, „elfojtott sohajtás” és egyéb hangszerek: Lear király zenél A vén cigányban?* címmel olvasható, míg Bíró Béla Liget-beli 1996-os tanulmánya minimálisan átszerkesztve került újraközlésre): *A vén cigány. A Székesfehérváron és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22-e között rendezett A vén cigány-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, alkotó szerkesztő FÜZFÁ Balázs, Savaria University Press, Szombathely, 2012.

²⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Egy költemény változó megítélése* = Uő, *A mű átváltozásai*, Kalligram, Budapest–Pozsony, 2013, 21.

²⁶ MEZŐSI Miklós, *A vihar mint a filológia szolgálóleánya: Vörösmarty: A vén cigány és a lear király fordítás* = *Et al. Az irodalom klímapolitikái*, 2021, 59–60. (<http://etal.hu/kotetek/az-irodalom-klimapolitikai-2021/mezosi-a-viharmint-a-filologia-szolgálóleanya-2> – a letöltés ideje 2023. május 30.)

²⁷ *Uo.*, 62.

²⁸ Mezősi elősorolja: „Vihar, zene és hangszer együttese Vörösmarty lírájában *A vén cigányt* megelőzően is megjelenik, például az 1826-ban keletkezett, töredékben maradt elbeszélő költeményben, *A délszigetben*. A zene tematizálásának »leghírhedtebb« példája kétségkívül a Liszt-óda, az 1840 végén írt *Liszt Ferenchez*” (*Uo.*, 54.). *A vén cigány* mélyszerkezeti zeneisége feltárásánál pedig Fried István *Ut musica poesis: Vörösmarty költészetének zeneisége* című, a *Tempevolgy* 2018/2-es számában megjelent tanulmányára támaszkodik.

²⁹ Ezt a témát elsőként Jakabfy László vetette fel 1941-ben (*Az angol irodalom és a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász*), gyanúját Csetri Lajos erősítette meg 1975-ös *A vén cigány*-elemzésében, újabban Kállay Géza vesézte ki fentebb már említett második, 2001-es Liget-beli dolgozatában, majd Milbacher Róbert az először szintén 2001-ben megjelent *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról* című tanulmányában.

³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *A vén cigány* = Uő, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Akadémiai, Budapest, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 3), 194.

³¹ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Franklin-Társulat, Budapest, 1890³, 303.

³² VISSY Károly, *Meteorológiai iskolája*, Glia Kft.–OMSZ, h. n., 2003. A kiadvány eredetileg atlasz és CD formában jelent meg, majd közkinccsé tették az Országos Meteorológiai Szolgálat [met.hu](http://owww.met.hu/omsz.php?almenu_id=misc&pid=metsuli&mpx=&pri=0&sm0=&dti=1&tfi=0) oldalán: http://owww.met.hu/omsz.php?almenu_id=misc&pid=metsuli&mpx=&pri=0&sm0=&dti=1&tfi=0 (A letöltés ideje 2023. május 30.)

³³ Vasárnapi Újság, 1854/40, 361.

³⁴ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló...*, *i. m.*, 20.

³⁵ Vasárnapi Újság, 1854/39, 344.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, *i. m.*, 576.

³⁷ BARÁTH Ferenc, *Vörösmarty és a forradalom*, Vasárnapi Újság, 1900/48, 794.

³⁸ RÉTHLY Antal, *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*, OMSZ, Budapest, 1998, 2:1225.

³⁹ *Uo.*, 2:1232.

⁴⁰ SIMON Antal, *Bevezető* = RÉTHLY Antal, *Időjárás események...*, *i. m.*, 1:15.

⁴¹ SOÓS István, „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban, *i. m.*, 25.

⁴² *Uo.*, 26.

⁴³ RÉTHLY Antal, *Időjárás események...*, *i. m.*, 1:153.

⁴⁴ *Uo.*, 1:151.

⁴⁵ *Uo.*, 1:175.

⁴⁶ *Uo.*, 1:175–176.

⁴⁷ HARANGI Szabolcs, *Egy vulkán, amely megrengette a világot*, *i. m.*, 879.

⁴⁸ ENDREI Walter, *Utópiák és ellenutópiák: Az emberiség álmai és rémálmai a maga jövőjéről*, Népszabadság, 1984. október 10., 11.

⁴⁹ MÁRKUS Béla, „az emlékezet útvesztőiben”, *Papp Attila Zsolt: Az atlantisi villamos*, Kortárs, 2020/11, 93.

⁵⁰ FÁBIÁN Janka, *Az Anna-bál szerelmesei*, Libri, Budapest, 2021, 7.

⁵¹ *Uo.*, 11.

⁵² *Uo.*, 18.

⁵³ *Uo.*, 26.

⁵⁴ *Uo.*, 19.

⁵⁵ *Uo.*, 287.

⁵⁶ Kappanyos András szerint Milbacher „a vers datálását 1850-ből 1853–54-be helyezné át, felvetve, hogy az *Előszó* Vörösmarty utolsó költői műve lehet” (KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja* = *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 345.). Milbacher azonban tanulmánya 2015-ös változatában nemcsak kizárja az 1850–51 teléhez, *A három regéhez* kötő waldapfeli elméletet, de az *Előszót* azért helyezné át előbb 1853 májusa utánra, mert a versben „a háború pusztításának képeit nemcsak a világos bukással, hanem a krími háborúval hozzuk összefüggésbe”, aztán pedig 1854 nyara-kora őszére, mert az *Előszó* szerinte szövegszerű hasonlóságokat mutat *A vén cigánnyal* és a *Lear királlyal*, végül pedig „főleg a rímtelen drámai jambusok alkalmazása miatt” elképzelhetőnek tartja, hogy „az *Előszó* az 1855 áprilisában felújított *A áldozat* c. dráma bemutójának (fel nem olvasott) prológusaként született” (MILBACHER Róbert, *Ami tudható, és ami nem: Vörösmarty Előszó című versének filológiai bizonytalanságáról* = Uő., *Bábel agoráján: Eszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2015, 122.).

⁵⁷ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Akadémiai, Budapest, 1957 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 1), 549.

- ⁵⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében)* = „Ragyognak tettei...” *Tanulmányok Vörösmartyról, i. m., 346.*
- ⁵⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Minden munkái*, Ráth Mór, Pest, 1863–64. 2:313.
- ⁶⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855), i. m., 558.*
- ⁶¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908/11, 582.
- ⁶² KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja, i. m., 347.* Kappanyossal szemben és öt több mint harminc évvel megelőzően Szegedy-Maszák Mihály mutatta meg *Az előszó 'hídszerkezet'-ét* (a költemény halmazszerű, megszerkesztett és szerves formájú: ABA'), és ábrával is illusztrálta a vers időszembesítő léttörténetét (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása, i. m., 351–354.*, az ábra a 353. oldalon látható – utóbb az elemzés rövidítve, de az ábra sérülés nélkül átkerült az 1978 és 1982 között megjelent, úgynevezett gimnáziumi reformtankönyv Szegedy-Maszák által írt Vörösmarty-fejezetébe is: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*, Krónika Nova, Budapest, 2003⁴, 251. – a teljes tankönyv 2015 óta a reciti portálon is elérhető: <http://www.iti.mta.hu/Reformtankonyvek/Irodalom.II.pdf> – a tetöltés ideje 2023. május 30.).
- ⁶³ KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja, i. m., 348.*
- ⁶⁴ *Uo.*, 353.
- ⁶⁵ BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty: Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján*, Nyugat, 1935/12, 401.
- ⁶⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Vörösmarty Mihály: Előszó = Uő., A magasság vágya: Összegyűjtött esszék II.*, Magvető, Budapest, 1992, 276–277.
- ⁶⁷ *Uo.*, 279–280.
- ⁶⁸ MARTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály: Előszó, = Miért szép?, i. m., 358.*
- ⁶⁹ *Uo.*, 359. 1815–16 iszonyatos telét immáron ismerve hadd idézzem Martinkót az *Előszó* telével kapcsolatban: „Egyetlen mondattal meg is mondja a költő, vagy talán el-elfúló, haldokló pihegéssel az a fejt elhamvadt városokra fektető, »gyámoltalan nyomor« állapotja meg a komor, megváltozhatatlan végzetet: »Most tél van és csend és hó és halál.« A háromszor ismételt »és« csak egy-egy szóval jelzi, hogy mi is a »tél« a fül, a szem és az élet számára. Azonosít és elkülönít: valamennyi »és« önmagában is az egész »telet« mondja, együtt pedig az egész világ- és magyar történelem, s a Vörösmarty-élet telét, s egyben mindezeknek haldokló erővel egyetlen szóba sűrített kudarcát” (*Uo.*, 361.). Erre rímelve Nemes Nagy „a magyar költészet legnagyobb sorát” így elemzi: „Az és-ek egyre halmozódó hatása által mintha dadogóvá válna a sor, mintha megközelítené egy beteg nehéz légzését, aki még-és-még akar valamit mondani, de mondatfűzése már a féltudaté. Csak kapcsoló kötőszót ismer, mindig ugyanazt az »és«-t, amely folytonosan kis szüneteket iktat be a súlyos főnevek közé, egyre mélyebb, egyre hidegebb képzetek felé sodorva az egyre nehezebben kiejtett, egy utolsó h betűs leheletig eljutó rőszort. »Most tél van – és csend – és hó – és halál.« Egy haldokló végső szavai ezek” (NEMES NAGY Ágnes, *Vörösmarty Mihály: Előszó, i. m., 277.*).
- ⁷⁰ BARTA János, *Vörösmarty patriotizmusa*, Irodalomtörténet, 1950/4, 26.
- ⁷¹ SZÉCSI Anita, *A Vörösmarty lírájában előforduló...*, i. m., 30.
- ⁷² BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty, i. m., 401.*
- ⁷³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Minden munkái, i. m., 2:305.*
- ⁷⁴ LEVENDEL Júlia, *Az ember fáj a földnek = Uő., Időzés, Liget, h. n., é. n. [1991], 124.*
- ⁷⁵ *Uo.*, 125–126.
- ⁷⁶ Kovács Gábor, *Frankensteintől a zöldekig – a modern kultúrkritika és a gép*, Liget, 2007/8, 24. Az Információs Társadalom 2003/3–4. számában jelent meg Sükösd Miklós *Totális medialitás és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika* című írása. Heves reakciókat váltott ki a munka, a lap 2004/3–4-es számának Vita rovatában tizenhat hozzászólást közöltek. Ezek között Pásztor János református lelkész, egyetemi tanár, a teológiai tudományok doktora parafrázálta Vörösmarty *Az emberek* sorait írása zárásában: „Ez a látás a termonukleáris vagy ökológiai katasztrófa felemlítése nélkül is eljut oda, hogy az ember felszámolja önmagát. Mondhatnánk, Vörösmarty posztmodern változatban: »Ez az örült sor, Ez istenarcú lény Nincsen remény, nincsen remény!«” (PÁSZTOR János, *Megjegyzések Sükösd Miklós tanulmányához*, Információs Társadalom, 2004/3–4, 25.).
- ⁷⁷ Éber Márk Áron a Replika 2020/1-es, *Ökológia és környezeti értékek* tematikus számában publikált társadalomtudományi munkát *A rendszer fáj a földnek: Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban* címmel (tanulmánya szintén hozzászólás egy munkához, Bognár Bulcsu *Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához* című vita-indító elemzéséhez). Érdekes, hogy a hírheft (itt is parafrázálva címmé alakított) szavakat Vörösmartyhoz és Lányihoz is kapcsolja a szerző: „Írásomban az ökológiai kommunikáció luhmanni elemzését azzal igyekszem kiegészíteni, hogy főbb vonalakban bemutatom a nem kommunikatív természetű ökológiai problémák létrejöttének mechanizmusait. Ennek során egy másik rendszerelméleti megközelítés elemzési szempontjait mutatom be, és azt állítom, hogy az ökológiai problémák és kommunikációjuk szempontjából ezek igen termékeny párbeszédbe hozhatók a luhmanni rendszerelmélettel. Vörösmarty Mihály verssorát és Lányi András könyvének címét parafrázálva azt állítom, hogy nem az ember, hanem a rendszer fáj a földnek” (ÉBER Márk Áron, *A rendszer fáj a földnek: Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban*, Replika, 2020/1, 42.).
- ⁷⁸ Csupán a rendszerváltozás előtt egy évvel, 1988-ban zajlottak a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozások tavasszal és ősszel. Ekkor már a hidegháborúnak vége volt, nukleáris téltől a kölcsönös leszerelések miatt aligha szorongtak emberek. Másrésről viszont megjegyzendő, hogy hiába ért véget 1991-ben a hidegháború, a nukleáris leszerelés mind a mai napig nem történt meg: a nukleáris elitklubba 34 állam tartozik (ezek hasznosítják az atomenergiát villamos áram előállítására), és közülük 9 atomfegyverrel is rendelkezik.

⁷⁹ Greta Thunberg svéd éghajlatváltozás-aktivista 2018-ban kezdett sztrájkolni a klímaváltozás elleni aktívabb fellépésért, itthon a Thunbergnek köszönhető Fridays For Future Magyarország szervez klímátüntetéseket és globális klímasztrájkokat magyarországi városokban 2019 tavasza óta. A covid-19 járvány miatt 2020-ban csak az online térben tarthattak sztrájkot, valós térben 2022. március 22-én volt a budapesti Deák Ferenc téren a VII. Globális Klímasztrájk.

⁸⁰ A globális és ökológiai problémákkal, fenntarthatósággal foglalkozó egyik civil szervezet, a BOCS Alapítvány, ami a fogamzásgátlásra és a népesedésre koncentrál, a *Túlnépesedés, az ökológiai válság első tényezője* című anyagában (ami a bocs.eu honlapjuk menürendszerében a Tudásbázis/GYIK alatt külön kérdéspontokba szedve olvasható el, de egy kis gyakorlattal rendelkezve egyben is letölthető) az anonim szerző (ő gyanúm szerint az Alapítvány motorja és vezetője, Simonyi Gyula) két nagy reformkori szerzőnket idézi a túlnépesedés problémája kapcsán, nem mást, mint Madácht és Vörösmartyt: „Nagy reformkori gondolkodóink nem szaporodással gondolták föllendíteni Magyarországot. Madách előre látta a katasztrófális túlnépesedést és hogy emiatt az ember kiirtja az élővilág gazdagságát” – írja *Az ember tragédiája* egy részletének idézése előtt, Vörösmartytól pedig értelemszerűen *Az emberek* IV. szakaszát citálja. (<https://bocs.hu/tulnepesedes.htm>, a letöltés ideje 2023. május 24.)

⁸¹ PRANCZ Zoltán, „Az ember fáj a földnek”, <http://utjelzo.hu/2023/01/20/az-ember-faj-a-foldnek> (A letöltés ideje 2023. május 24.)

